

Received 03.12.2022	Research Article	JOTS
Accepted 21.12.2022		7/1
Published 27.01.2023		2023: 87-101

Altayistikte Bir Ünsüz Yarılması: *L/# Döngüsü

*Form by Splitting the Cycle of *#L Consonant in Altaistics*

Mehmet HAZAR*

Düzce University (Düzce/Turkey)

E-mail: mehmethazar@duzce.edu.tr

The development of this consonant $l > \varsigma$ and $r > z$ has been sufficiently studied in sound equivalence studies, but $*l^1 < *l/\# > l^2 > r^2$ consonant splitting has not been given much attention. The development of this consonant $l > \varsigma$ and $r > z$ has been sufficiently studied in sound equivalence studies, but $*l^1 < *l/\# > l^2 > r^2$ consonant splitting has not been given much attention. This sound splitting $\emptyset < s < \varsigma (< j) < \varsigma < l^1 < *l > l^2 > r > z > s > \emptyset$ shaped development that can be called “L Cycle” will bring the issue of LIR and SAZ back to the agenda of Turcology. The three most difficult to study number names are a characteristic example: Manç. (j)il+an “3”, Moğ. guraw “three” ~ Moğ. kur+ban ‘hree’ < AA *ğil²+am > Çuv. weç(im) ‘three’ ~ vişşe, TT øüçø, *gul²am > *øulçam > *øøçam > Kor. san -not set- and Tuv. üj+en, Şor. üj+on ‘3 x 10’ -with diphthong- Kor. seol+eun ‘3 x 10’ -, Jap. san 三; -labial acration with instrumental- Hak. üz(öl+en) ‘three together’ -when the plural suffix loses its function, the suffix begins to accumulate-, Başk. ös, Karaçay-Balkar üç юч, Özb. uch, Tat. öç < üç, Kzk. üş ve Mac. hár+om ‘three’. As a result, the Altaic language theory is no longer a theory but a reality.

Key Words: Altaic, Dolgan, Hungarian, consonant splitting, sigmatism, stirrup (= üzengi).

* ORCID ID: 0000-0002-3158-3785.

Giriş

Türk dilinde -alınma kelimeler hariç- söz başında #l ünsüzü görülmez. Sadece Türk dilinde değil aynı zamanda tarihi -ölü- dillerde (Hurricede) de söz başında #l ve #r ünsüzü bulunmaz (Erdal, 2004: 2). Altay dillerinde ise söz sonunda ve kök vokalinden sonra l/ ve r/ ünsüzünün görülmesi karakteristiktir. Örnek: Tunguzca *puri-* “dalmak” -Altay dillerindeki fiil köklerinde bulunan ünlüler Ana Türkçede kaybolur (Demir & Yılmaz, 2014: 71)-, Korece *pul-* “dalmak” (Aalto, 1955: 10). Bu söz sonu ünsüzünde l = ş ve r = z denkliğinde ş > l mi yoksa l > ş ya da r > z ve z > r mi daha önce olmuştur muamması “tavuk mu yumurtadan, yumurta mı tavuktan çıktı” şeklinde ifade edilerek lengüistik tartışmada bahsedilen (Therien, 1999: 97) dilsel davranışın oluşturduğu döngü yerine ya ünsüz değişmesi ya da ses denkliği r/l ~ z/ş kümesi biçiminde dile getirilmiştir. Hatta konuya Eski Uygur Türkçesi uzmanlığıyla tanınan araştırmacı da “*tamt-ıl-* ‘tutuşmak’ şeklinde analiz” edilen kelime hakkında “İkinci hecedeki /t/’nin okunuşu kesin değildir. Daha doğrusu elimizde bununla ilgili fazla tanık bulunmaz. Ayrıca fiilin kökü olabilecek tanıklar /z/ ve /s/’li olarak (*tamız-* ~ *tamis-*) Türk dillerinde (Radloff 1905, 1000-1001) görülmektedir.” diyerek meseleye dip notuyla şerh koyarak konuyla ilgilenenlere akademik rehberlik etmiş ve Çince alıntı 炎 *yan* sözcüğünü de hatırlatmıştır (Uçar, 2021: 24). Muhtemel ki *tamis* < **danıl*²-> **tamır*²- > *tamız-* şeklinde iki yönlü bir fonetik gelişme söz konusudur. Burada söz başında t < *#*δ* > y şeklinde iki yönlü ses değişimi vardır.

Arkaiklik konusunda tartışma r/l > z/ş olarak (Tekin, 2003: 190) sonuçlanmış ise de bu çalışmada ş < l > r ses yarılmaması olduğu, ses döngüsüyle beraber görülecektir. Dilin karanlık dönemlerindeki ses yarılmaması, yanlış olarak değişme şeklinde gösteriliyor. Örnek: Ana Altayca *δörüğe* > Ana Türkçe *yüzängü* > Moğulca *dörüğe* (Zimonyi, 2021: 481). Sonuçta bu örneğe tekrar değinileceğinden diğer dil ve lehçelerdeki diyalektik örnekleri yazılmadı. Fonetikte kelime başı *#y ünsüzü tekrar *#d olamaz. Doğrusu: Eski Türkçe *üzängü* < Ana Türkçe *yüzängü* < İlk Türkçe **dörünge* < Ana Altayca **dölüğe* > **dörüğe* > Moğulca *dörüğe*. O zaman Türkçe sanki Moğolcanın kaynak diliymiş gibi oluyor. Hâlbuki Ana Altayca her iki kolun da kaynağıdır. Tıpkı Türk dilinde lehçelerin oluşumunda karakteristik olan Türkiye Türkçesine göre söz başı #y < #d ünsüzünün Kırgız Türkçesinde y = c denkliği şeklinde #d ünsüzünün #c olması gibidir. Burada #c veya #y daha arkaik

değil eş zamanlı olarak bir denklik şeklinde görülmelidir hatta eğer daha eskicil olan aranacaksa fonetik olarak #c önceliklidir çünkü Kırgızca c > Kazakça j şeklinde ses değişimi devam etmektedir. Tekrar üzengi örneğine dönülecek olursa durum aşağıdaki gibidir.

Türk dilinin karanlık döneminde başlangıç evresinin milat sıralarına doğru -kültür tarihi bakımından önemli olan *üzengi* (Zimonyi, 2021: 481) gibi kelimeler dil tarafından üretilirken- sona erdiği İlk Türkçede korunan (Demir ve Yılmaz, 2014: 71) zetasizm ($r^2 > z$) ve sigmatizm ($l^1 > \text{ş}$) üzerine Türkçe ve Moğolca denklikler, bu mevzu ile ilgili en fazla malumatı veren eserde yeterince izahlı örneğe sahiptir (Eker, 2004: 229, 230). Kazak Türkçesinde yaşayan Moğolca kelimeler gibi araştırılması gereken birçok konu var. Kzk. *jar+ın* “gelecek sene” < * $\delta a l^2$ + ‘yaş, parlak, ışık’ +ın ‘zaman zarfı yapan instrumental eki’ > TT *yarın* gibi gözden kaçan örnekler de irdelenmeli. Yine Altay dillerinin soyca akrabalığı konusunda bu karşılıkların yalnız Eski Japonca, Korece, Mançuca, Moğolca ve Tunguzcada değil aynı zamanda Eski Batı (LIR) Türkçesinin biricik ahfadı olan Çuvaşçada da görüldüğü *yaz* ve *yaş* sözcükleriyle izah edilmiş ve bu konunun Ramsted, Poppe, T. Tekin ve O. N. Tuna tarafından teorik olarak desteklendiği vurgulanmıştır (Demir & Yılmaz, 2014: 57-59).

Bu çalışmada konunun alan yazınındaki dilin dış tarihiyle ilgi malumatla tekrara düşülmekten kaçınılmış ve doğrudan doğruya dilin iç tarihine taalluk eden ses bilgisiyle alakalı sayılı örneklerle irdemeye geçilmiş ve özellikle çift olan organ adlarında ve kişi zamirlerinde kalıplaşmış $\{+(l^4)z\}$ şekil birimi üzerinde durulmamıştır.

Yaz ve Yaş Sözcükleri

AA * $\delta \bar{a} - l^2$ - “yazmak”, Hırvatça *jazvina* “mağara” ve Slovakça *jazba* ‘delik’ yine Polapça *jazba* “oda” < ET *yaz-* > -Kıpçak etkisiyle- Rus. *jazva* “kesilerek oluşan yara”, Mac. *őir-* “yazmak”, Moğ. *ciru-* ‘(resim, çizgi) çizmek’ Manç. *cusu-* “kâğıda çizgi çizmek”, PTg. **niru-* ‘çizmek’, GT *yaz-* ‘yazmak’, Bulg. T **car-* ‘yazmak, çizmek’ (> Çuv. *śir-*), Kıp. T *yarlıg* “hüküm verilen yazı, ferman” < *yar-* “ikiye yarmak, taşa yazı yazmak; bağışlamak” (Güzelsoy, 2020: 1). Verinti sözcüğü olarak *dolu* “boş olmayan”, *tele* “dolu”, *telim* “birkaç, defalarca, çok, tekrar tekrar, daima, hep, fazla, bol”, *tola*, Romence *doldora* “pek çok”, Sırpça *dolidati* “çok içerek mideyi şişirmek”, Farsça *dula* “dolu”, Rusça *tulayem* “tümü”, Ermenice *dolu* “boş

olmayan”, Macarca *tele* “dolu”, Mac. *teljes* “tamam”, Rom. *doldori* “dolu”, Bulgarca *doliya* “büyük bardak”, Sırp. *tolija* “şerefe içilen içiki bardağı”, Arnavutça *dolli* “kadeh”, Yunanca *dulu* “bolluk” (Karaağaç, 2008: 254); Moğ. *duur*- “dolmak”, Jap. *nuri*-, Kor. *chassda*-; Klasik Moğ. *çalgi*- (? < *çal.gi*-) ‘(bir kapta taşınan sıvı vb.) sıçramak; (dalgalar vb.) vurup ıslatmak; üstüne dökülmek’ (Orta Moğ.-Halhaca *уалгух*, Mançuca *çalgi*- ‘taşmak, dalga dalga ilerlemek’); Genel Türkçe *tāş(i)*- ‘taşmak’ (Ünal, 2022: 569), *dol*- / *taş*- ve isim kökteşi *taş*, fiil kökteşi *çal*- < **tā*- < AA **tx*:- > *tō*- ortak kökeniyle Yak. *tal*- “çapulculuk yapmak”, Tung. *çala*-, Osmanlı Türkçesi *tala*-. Oku- *ok*, *ya-z*- da Köktürk işareti D gibi olan yay pigdogramın ideograma dönüşmesiyle oluşmuş mental bir sözdür.

AA **ḍāl*² sözcüğü için katılmazsak da /**ş*/'nin zayıflayıp /*l*/'leştiği varsayılmaktadır (Barutçu, 2002: 204). Mukayeseli olarak *cal* “genç” kelimesine bakıldığında *ş* < *l* > *r* ses yarılması T (Çağatayca > Özbekçe) *yaş* “genç; yeşil < Moğ. *calagu* < *cal* / *cel* < AA **ḍal* > *nal* > Kor. *celm* ~ *cerm* ~ *nar* “taze, çiğ” örneklerinde görülmektedir (Choi 131), Manç. *jalan* “nesil, kuşaklar, yüzyıllar” (Choi, 2019: 196). Demek ki sözcük somuttan soyuta geçerek iki anlam kazanmış: *yaş(I)* ≅ *şul* / *şulē* “yaş, gözyaşı”, *yaş(II)* ≅ *şul* “yaş, ömür” Çuv. (Yılmaz, 1997: 77).

Yine diğer bir örnek şudur: Nanai *dar(bini)* < AA **ḍāl*² “at yelesi” > -yükselen diftongla- Yak. *siel*, -aynılaşma olmasın diye- Kor. *tar-(ak)* “çatı arasına gizlenmiş oda”, Moğ., *dal*- < AA **ḍāl*²- “gizlenmek” (Choi, 2019: 129). Buradaki kökteş kökte denklikte *ā* = *i* (î): şeklinde geniş-kalın sıradan dar-ince ünlü denklğine geçme söz konusudur. AA *ḍi*± “göz, görmek”- **niā* > Moğ. *ni-dün*, Tung. *niā-sā* < **niā-ru* “bakmak”, -benzeşmeyle *l* > *n*- Orta Kor. *nú-n*, Moğ. *nil(+mus+un)* = T *yaş* < **niāl* “gözyaşı”, Nan. *nasa+l* “göz”, Proto-Tunguz **iā*-sa (Helimsky, 1992: 326) *s* < *ş* < *l* > *r* örneği de ortaktır.

Yukarıdaki referansların kaynakçasının malumatından anlaşılacağı üzere artık Altay Teorisi bir kuram değil gerçekliğin kendisidir. Aşağıda aynı konuda kitabı hazırlanmakta olan çalışmadan seçilen örnek sözcüklerden anlaşılacağı üzere bu denkliklerin aslında arkaik bir **l* konsonundan geldiği görülmektedir. İrdelemeksizin kelime karşılaştırmalarıyla sonuç olarak “Altay dil ailesi üyeleri arasında akrabalık yok” varsayımını verdiği örneklerle (Tóth, 2007: 23, 28) önemli bir çalışmanın ilk örneğinin çürütülmesi yeterlidir: AA **p^hāl²u* “İng. *ashes*”, ET *kül* “ateşin söndükten sonra geriye kalan artığı”, Moğ. *øüns* < -gerilek

benzeşmeyle $n < l$ ve ünsüz gelişiminden sonra ek yığılmasıyla $s < \dot{s} < l$ olunca- E Moğ. (h)ünes+ü(n), E Manç. *fül+enggi*, Jap. *haiø*, -j < g < h- Kor. *jaelo*, Tuv. *hul*, Çuv. *kël*, Mac. *hamu* < *kanu < kalu. Diğerlerinin çoğunda ileride gün yüzüne çıkacak olan hazırlık aşamasındaki kitapta nasıl çürütüldükleri ve ortak oldukları görülecektir. Bir diğer itirazda da sayı adlarından yola çıkılarak teoriye karşı gelinmiştir. Söz başında $\dot{g} > w > ø$ erken dönem ses değişmesi olduğundan en zor olan 3 rakamı idi. O da şöyle çözüldü: Manç. (j)il+an “3”, Moğ. *gur+aw* (Balzék, 119), Moğ. *guraw* < AA * $\dot{g}il^2+am$ > Çuv. *weç(im)* “üç” ~ *vişşe*, TT *øüçø*, **gul^2am* > **øulçam* > **øøçam* > Kor. *san-set* değil ve Tuv. *üj+en*, Şor. *üj+on* “3 x 10” (Bayazıt, 2018: 28, 31)-; (diftonglu olarak) Kor. *seol+eun* “3 x 10” -, Jap. *san* 三; -labial acration ile instrumental- Hak. *üz(öl+en)* “üçü birlikte” -çokluk eki fonksiyon kaybedince ek yığılması başlar-, Başk. *ös* (Kaymaz, 2002: 423), Karaçay-Balkarca *üç юч*, Özb. *uch*, Tatarca *öç* < *üç*, Kzk. *üş*, Mac. *hár+om* “üç” ve Moğ. *kur+ban* “üç” (Róna-Tas, 1986: 236) < * $\dot{g}il^2+am$, söz başında $ø < v < \#g > (c) > \dot{ç} > \dot{s} > j$ erken dönem ünsüz değişmesi ve söz sonunda $ø < s < \dot{s} (< j) < \dot{ç} < l^1 < *l > l^2 > r > z > s > ø$ ünsüz değişmesi. Tung. (j)elan < Proto Tung.**jil(e)lan* > Even₅ *ilelan* (Blažek, 2019: 245), AA * $\dot{g}il^2 > øüç$. Amerika yerlileri *Quechua* (Cuzco) diline kadar uzan sözcükde ise *kimsa* (*kinsa*) “üçüncü” *Quechua* #k = TT #y yani *yüç* (Dumézil 21 ve 31) - Türkçede olsaydı türeme ile ön protez ünsüzü, Keçua dilinde Moğolcadaki gibi $k < g$ ve Macarcadaki $k > h$ ünsüz değişmesi gibi -* $\dot{üç} < *g\dot{il}^2 >$ AT * $\dot{üç} >$ TT *üç* olur. Şimdi daha oylumlu düşünerek mesele çözülebilir. Makalenin hacmini aşmamak için sınırlılık ilkesine uyuldu.

Söze Oğuz kelimesiyle başlamak gerek. Çünkü Türk boy adlandırmalarında Oğuz kelimesinin öncelikli olduğu aşikârdır. Oğuz kelimesinin kökünü oluşturan *oğ “kavim, boy” morfemini oğ “anne”, oğul “evlat”, oğuş “akraba” gibi kelimeler, önünde bulunan *oğ ögesiyle ilişkilendirilmiştir (Kononov, 1958: 82, 84). Türk bozkır kültüründeki *og* < *ök* “kut” göstergesiyle alakalıdır. (Saltoğlu, 2020: 36, dip not 113). Edebî bilgiler hakkında iddialı olan Farsça yazılmış bir eser var (Beyhakî, 1352: 286). Buradan şu malumat çıkarılmaktadır: Pigdogramdan ideograma geçişi göstereen ok ↓ şeklindeki Köktürk işareti *yelekle* † ve *temren* ► arasındaki gövdede savaşçı kişi sayısını gösteren çentiklerin Ergenekon’dan çıkışta anlatılan MÖ II. asır sürecinde oluştuğu düşünülen Oğuz Kağan Destanı *mitoisinde* (anlatının bütününde) ve daha sonra Gazneli (Yeminü’*d-Devle*t Abdülkasım) Mahmud ibn Sebük Tigin’in (971-1030) Üç-ok ve Boz-ok gibi sağlı (batılı) sollu (doğulu) iki yapıya sahip olup Oğuz hakani olarak sonuçta gücü anlaşılan

Kalencer Kalesi'ne hapsedtirdiği Arslan Yabgudan yardım istemesinde okun bu şekilde okunması da buna delalet eder. Ordu seferinde yay otuz bin her ok ise on bin eri gösterir. Okun cinsine göre gönderilecek süvari birliğiyle hanın gücü de örtüşmelidir. Bayhan'a gönderilen ok yüz bin süvari demektir. Türkili'ne gönderilecek olanın ise değeri iki yüz bin süvaridir. Bir yay ve üç okla yüz bin süvari sözü verilir. Hakanın destesinde avucuna aldığı ok sayısı ne kadar çoğaldıklarına işarettir (Beyhakî, 1352: 876, 877). Her çentik Kazak Türklerinin *jüz* (< *cüz* "100" < *yüz* < **δül*²) denilen bölüğünü bildirir. Kazaklar üç çentikli (*ulu* < *ulug*, orta, *kişi* < *küçük*) bir Türk oku yani boyudur. Üç-ok Oğuzlarının Türkistan bozkırındaki boyuna Orta Çağda tarihlerinin bağlandığı ve esas nüvesi Kanguılardan oluşan Ulu Kazaklar denildiği bilinmektedir (Habijanova & Omarbekov, 2008: 85; Omarbekov et al., 2017: 85).

Oğuz unsurlu sözcük öbeklerinde ya söz başında veya söz sonunda arkaik şekli iki yönde gelişmiş *oğuş* "boy" < *oğ+ul*² > *Ogur* "Eski Batı Türkleri" > *Oğuz* "Güney-Batı Türkleri" olan adlandırmalar vardır: *Gaga* + *oguz* > *Gagavuz* "büyük Oğuzlar", *Oğuz* + *beğ* > *Özbek* "Oğuz Beyi", *baş* + *Ogur* > *Başkır* veya artık fonksiyonunu yitirmiş eskicil {+t} çokluk eki yığılmasıyla *Başkurt* ve son örnekle bu adlandırma mevzusu bitirilecektir: *Uygur* < **ig* "asil (insan)" + *ogur* "evlat" erken dönem ünsüz değişmesiyle -Çünkü Orta Türkçe döneminin en karakteristik ses olayı Kıpçaklarda *w* < *ğ* > *k* Karluklarda, *ğ* [ø] ise Güney-Batı grubu Oğuz Türklerinde görülür.- /*ğ*/# ünsüz değişmesi olur. Eğer *udgur* > *uygur* olsaydı Orhon yazıtlarında bulunan *d*/'nin genel Türkçede görülen *d*/ > *y*/ ünsüz akıcılaşması şeklinde olması gerekirdi. Hâlbuki *udgur* değil *Uygur* diye *y*/'li yazılmıştır. Bu örnekle ses yarılmasına bir giriş yapılmış oldu. Altay dillerindeki denkliğin sebebi ince sıradan ön damak ünsüzü olan *l*¹ < **l* > *l*² kalın sıradan ön damak ünsüzü ø < *s* < *ş* < *ç* < *l*¹ < **l*/# > *l*² > *r*² > *r* > *z* > *s* > ø ekleşme sırasında söz içinde veya kelime sonunda varyantlar oluşturabilmektedir ve kimi zaman aynı dilin içinde veya lehçelerinde fono-semantik başkalaşma ile birden fazla örnek de sunabilmektedir. Bu da dilin kelime türetme yollarından biridir. Bu yol bize Altay dil birliğini aşağıda verilen örneklerde olduğu gibi kanıtlar.

Altay Dilinin yeniden kuruluşunda (reconstruction) ilk dillerin ve ana dillerin (pre-languages, pro-languages) öncelikle dilin iç tarihine göre fonetik özelliklerinin ses denkleştirmelerine dayanan (sound correspondences) karşılaştırmalı olarak dil akrabalığının kanıtlanmasında olasılık (probability)

hesaplarına göre birincil ölçü (criterion) olarak öne sürülen “eş anlamlı” sözcüklerde kavram ortaklığı (conceptual semantics) desteklenmesiyle kelime türleri dağılımına uygun olarak temsilde yeter sayıda bulunan örneklemenin başında söz sonu veya ek ya da hece başında, kelime içinde -örnek: (hapax legomena) *t₁- > ti- > di-ş+le- “ısırıp koparmak”, -çıl yerine- Çuv. çır-t- “dişlemek” < *t₁r- < *δ₁-l² > *tal > Çuv. şāl “diş”, *δ₁l-t > *t^hiø-d > Moğ. shūd- “dişlemek” ~ Moğ. dzuul-t- “ısırmak” < *δ₁l± > tış > tiş > diş- daha eskicil olan ve dil tarihinin karanlık döneminde oluşan LIR meselesinin daha sonra gerçekleşen ŞAZ denkliği geldiğinden dolayı bütün şüphelenmeler bertaraf edilmiş olur.

Türkçe ve Tunguzca dil birliğine sadece alıntı kelimeler yönüyle bakmak (Doerfer, 1993: 139) kâfi gelmez, aynı zamanda arkaik ve periferik olan uzak lehçelerden eski kuzey-doğu Sibiryaya lehçelerinden Çuvaşça gibi #s grubundan olan labial uyumlu, birincil uzun ünlü karşılığında hususen yükselen diftonglu Yakutça/Sahaca ve onun bir alt diyalekti Dolganca vasıtasıyla Tunguz (Even ve Evenki) dilleri ile temasını göz ardı etmemek lazım (Özalan, 2021: 73).

Araştırmanın temel konusu olan *l ünsüzü kök vokalinden V/ sonra ve genellikle tek heceli V, KV, VKK, KVKK kelime sonlarında *l/# şeklinde görüldüğünden “Altay dil ailesinin ilk eki” olduğu söylenebilir. Çünkü bu ünsüz söz başında ve -ekleşme hariç- söz içinde görülmemektedir. Ön damak konsonu Köktürk işareti olarak Y (e)l ideogramı, Şamanist kültüründeki ve Gök Tanrı inanişindeki ritüelden kaynaklanan el pigdogramından gelmiştir. Burada (e/) ve é/ fonemiktir: el “beş parmaktan oluşan kolun uzantısı”, él ise “il, halk, memleket, yabancı” anlamındadır. Aşağıda el, eş, er ve ece kelimelerinde yine bu durum görülmektedir. Art damak *l²/# ünsüzü ise kalın sıradan ünlüyle kullanılır ve yerden alma eylemini ifade eden ↓ şeklindedir. Aşağıdaki irdelemede Ana Altaycadaki *l/# ünsüzü ilk Türkçe döneminde görülen ses yarılmalarıyla oluşturduğu seslik döngüyle şu iki temel ünsüze dönüşür:

*l¹/#: Ön damaksıl, önce ince sıradan ünlülerle kullanılan sonra diğer benzeriyle karışan akıcı ünsüz (sonant “ötümsüz karşılığı olmayan konson ve kendisi ötümlü olan”) fonem.

*l²/#: Önce aslî (birincil-) olan art damaksıl kalın sıradan ünlülerle kullanılan akıcı ünsüz fonem, l¹ sonantı oluşunca karakterize olan l² konsonun işaret olarak temsil ettiği fonem.

Söz başında *p^h'ye sıra gelmişken p < *p^h > h ses yarılmasından sonra (aykırılışmayla) h > ş olmaktadır. Önceki köken bilgisiyle *œşik* << **pilëk* “dayanıklılık” > *bel(ik)* “orta kısım” > *alāk* “kuvvetli” > *erik* “serbest, özgür” > *erk* “güç, kuvvet” (Róna-Tas 390) -uzak ve gerilek benzeşmeyle- Sümerce *gişig* “kapı” (Tuna, 1990: 261). O zaman Türkmence *œşik* < ET *éşik* < *œelik* < EDAL **ḍāl²i-ġan* yeniden yapılandırması değil yani söz başında *#ḍ olamaz, *#p > p^h olmalıdır: **pāl²i-ġan*. Ligatürleşmeyle tek ses #h yerine #sh olup arkaik *p^h denkliği olarak ortaya çıkar. Jap. *shikii* “eşik” -i ünlüsü *gerilmeyle* ikiye ayrılıp araya k ünsüzünü alacak- şekilde devam etmiş olması bunu gösterir. Daha arkaik şekli **pil* > **pilëk* olur. Türkçe *be-* (“sağlam olmak” -*rk* “sağlam” ve *pek* “sert, sağlam, çok, korunaklı”) de bu kökle alakalıdır. İleri seviyede büzüşmeyle Kor. *ol* “avlu, kapı önü, antre” dilin ekonomikleştirmesiyle tezahür eder. O zaman *p^h; p, h > ~ k, f, ~ sh ve ø olabilir. Konu söz başı arkaik *#p^h ünsüzü değil kelime içi veya söz sonu *l/# olduğundan dikkatlerin dağıtılmaması için önce l > r sonra ş < l ünsüz değişmesine üçer seçme örnek ve ş < l > r ses yarılmasına geçilip eklerde görülen örnekler de verilerek değerlendirmeye geçildi.

İrdelemeye pek dikkat çekilmeyen l > r ünsüz değişmesiyle başlanıldı.

1. l > r

Türkçede l > r değişimi tabiidir. Türkiye Türkçesinde *arak* “çabuk; aşırma, çalma, (sahibi görmeden bir şeyi) almak” işlek olmayan sözcük kökü *arakçı* “yankesici ve *arakla-* isim ve fiil tabanında yaşamaktadır. Burada *gerileyici başkalaşma* (regresif disimilasyon) ile **al-ak* “alalım” + *la-* > *arakla-* “aşırma” (Mikhaïlov, 1930: 41) olmuştur.

Çuv., Moğ. ve Tung. l¹-art damak olduğunda AA V^lV olmalı- = Ort. Jap. *r* (Street, 1985: 638) olarak gösterilmiştir: T *ul* “temel”, Moğ., Trkm. ve Yak. *ula* “ayak tabanı” < AA **ulā* > O Jap. *ura* “içeride nadiren kenarda”, Man.-Orok *ura* “kalça”, Man.-Gold *ara* “at sağrısı” (Street, 1985: 639). Burada çok sonra oluşan ET d/ > GT y/ kuralıyla Çuv. *ura* “ayak” kelimesi benzerlikten dolayı ET *adak* “ayak” < *padak*, Halç. *hadak* olan sözcükle Jap. *ura* “kenarda” karıştırılmamalıdır. Bunlar yalancı eş değer kelimeye güzel bir örnektir.

Ort. Jap. *wor-* “olmak, vurmak” < AA **hōl-* “olmak” (Street, 1985: 639), **p^hōl²-* > ET *ōur-* “vurmak, darp etmek” -YT’nin ortalarına kadar- ~ *bol-* “olmak”, Moğ. *bol-*, Çuv. *pul-* ve *gerilme* ile Mac. *meghal-* “olmak” < **bōl²-* < **p^hōl²-*.

2.1 > ş

Kor. *ha+nəl* < **ko+nəl* “gök yüzü”, Çuv. *hī+vīl* “güneş”, E Uyg. *kuyāş* < İT **kū+nāl²*, Jap. *kōtaku+noaru* verebilir. *Aşınma* neticesinde boş küme işaretine (∅) doğru giderken bir önceki sesbirim (s << l >> s) *aynılaşabilir*. Güneş sözcüğünün iki birleşik kelimededen oluştuğu tespit edildi: *kū-* “ışıldamak” -n “güneş” + *hāl* “sıcak” > (*h*)*āş* (Ünal, 2022: 14). Moğ. *nar* “güneş”, Kor. *nol+ansaeg* “sarı”.

Kakafoniden kaçınmadan dolayı l > ş’ye dönüştürülemez: *?*kōkeş+deş* < Çağ. *kōkel* “göğüs, meme” + *deş* “süt kardeşi” (Sertkaya, 1992: 273) -A. Ş. Nevâî ile H. Baykara için- > *kökür* > *göğüs* olmuş. Sözcük kökü **kōke* olarak tespit edilse de sadece *kōkrek*, *köküz* ve Moğ. *kökün* şekilleri vardır ve Çağ. *kökül* “göğüs” / *kōkel*(taş) “süt kardeşi” (Muhakemet’ül-Lügatayn, 777a/18) tespiti (*göğüs* < *kökür* < *kökül* > *köküş* / *kōkeş* / “soy isimlerde geçer” -*gögüş* “sarı saçlı, mavi gözlü” ile karıştırılmamalı-, *göges* “Sivas yöresinde kişi adı”) edilememişse de p, t, k, ç, s; b, d, g, y ünsüzlerini r, z, l, ş ünsüzlerinin takip edildiği saptanmıştır.

Eşik ile ilgili iki görüş var:

Birinci görüş: *Ka-* “örtmek” gibi Yak. *sas-* < *yaş-* ~ *eşü-* ~ *işi-* ve Moğ. *dal-*, Tung.-Man. *dali-* (> Anadolu ağızları *dul-da* “gizli yer, soğuktan koruyan yer veya gölge yer”) de “örmek, gizlemek” anlamındadır. Jap. *yasi-rō* “tanrılara ait tapınakları kapama” (Ölmez, 1998: 175). Muhtemelen *anlam* kapı ile örtüşür. *T eşik* “kapı önü; gelir”, Tat. *işigan* “avlu, antre”, Krh. *işik* Kutadgu Bilig, Harezmece. *eşik* ~ Şorca *eşig*, Alt.-Tuvaca *ejik* ‘kapı boşluğu, kapı’, -yalancı eşdeğer kelime- Başkır *işek*, Kzk. ve Karakalpak. *esik* ‘çadır girişi ve kapısı’, Hakasça *izik* “kapı”, Özb. *eşik* “oda kapısı veya ev kapısı” <*(δ)*ala-²ğ(an)* > Çuv. *øalāk* ~ *alīk* “kapı” (Atmaca & Adzhumerova, 2010: 38; Starostin et al. 2003: 462).

İkinci görüş: Önceki köken bilgisiyle *eşik* << **pilēk* “dayanıklılık” > *bel(ik)* “orta kısım” > *alāk* “kuvvetli” > *erik* “serbest, özgür” > *erk* “güç, kuvvet” (Róna-Tas, 1986: 390) -uzak ve gerilek benzeşmeyle- Süm. *gişig* “kapı” (Tuna, 1990: 261). O zaman Trkm. *işik* < ET *eşik* < *øelik* < **δāl²i-ğan* yeniden yapılandırması değil yani söz başında *#δ olamaz, *#p > p^h olmalıdır. Jap. *shikii* “eşik” şeklinde devam etmiş

olması bunu gösterir. Daha arkaik şekli **pil* > **pilək* olur. Türkçe *be-* “sağlam olmak” -*rk* “sağlam” ve *pek* “sert, sağlam, çok, korunaklı” de bu kökle alakalıdır. İleri seviyede büzüşmeyle Kor. *ol* “avlu, kapı önü, antre” dilin ekonomikleştirmesiyle tezahür eder. AA **elbü-* “kaplamak” > Tung.-Evenki *elbe-* “kaplamak, çatı” ~ *elbek* “halı”, T *eşük* “battaniye, kaplama”, Moğ. *eömü-s-* “giymek” (Street, 1985: 637), Çuv. *alik* “kapı” (< *elbek*) *eşik*’ten daha arkaiktir. Çünkü Ana Çuvaşça Eski Türkçeden öncedir. T *eşik* “kapı girişindeki basamak şeklinde içeri ile dışarıyı ayıran alçak zemin, ayraç” < ET *eşik* “kapı eşiği” > Sarı uyg. *ısık* ~ *zik^h* (Ölmez, 1998: 167), Jap. *oşik(īchi)*, Mac. *elö(re)* “önde” < *elwö* < **elbö* < **elbü*. Söz başında **p^h*’ye sıra gelmişken *p* < **ph* > *h* ses yarılmışından sonra *h* > -aykırılışmayla- ş olmaktadır. Ligatürleşmeyle tek ses #*h* yerine #*sh* olup arkaik **p^h* denklığı olarak ortaya çıkar. O zaman **p^h*; *p*, *h* > ~ *k*, *f*, ~ *sh* ve *ø* olabilir.

3. Eklerde

İlk ek örneğine konunun tekrar gündeme getirilmesiyle başlayan Çince alıntı yerine şüpheli de olsa Çinceye Türkçeden geçen 炎 *yan* “tekrar” < **danil²*- < *tamt-il-* “tutuşmak” > **tamır²*- > *tamız-* ~ *tamis-*) sözcüğü (Uçar, 2021: 24) verildikten sonra aşağıdaki irdelemelere geçildi.

Kaynaşarak kelime kök ve sonlarında ek görünümünü -Wr. Moğ. *qubil-* “başka (ikinci) şekle girmek”, Moğ. **qowī-ar* “2”, Yukagir **kij* “20” örneğinde olduğu gibi- kaybolan L Döngüsü bazı eklerde kendini korumuştur. Örnekler: T *+mİş* “10” - Kzk. *+pİs*, Çuv. *+mäl / +mël* < **mil²* > Kor. *mir* > North Kor. *mūs*, Nog. *pīs*, (Balžek, 2019: 105). Ekin fiil köküne gelip isim yapan şekli ise şudur: T *yemiş* “meyve, mahsul; aş”, And. Ağz. *çemiş* “kuru dut, kuru üzüm. Argoda *yemiş* “zayıf, sıksa”, Hak. *nimis*, Trkm. *oimiş*, Moğ. *cemis*, Mac. *gyümölcs* < **de-mil* > **yemil* > Kor. *yemir* “yemiş, kuru ot; aş” (Choi, 2019: 124).

Buyratça *mori+lū* “ata doğru” *l* < *l* > *r* Kalmukça *modo+ro* “ormalan doru” (Choi 275). Yukarıdakilere ek olarak -*r/-z-*, -*tur/-tuz-*, -*gUl’/-guz-*, -*gw’/-gaz-* ve -*ar/-az-* ve fiilden ad yapım eki -*gar/-gaz-* ekleri de vardır (Tekin, 1969: 60).

T -*mAz*, Çuv. *mar* “değil” < E Çuv. -*mer²*, Kzk. *emes* < *eomes* “değil” < (e)*r-mez* < AA **mal²*- “kabul etmeme” > Nan. *marl-* “tartışmak”, Moğ. *margu-* “bahane etmek” (Choi, 2019: 40), Even. *emi* э-мй ~ -Kzk. ötümsüzlük uyumuna giren olumsuzluk eki -*pA* gibi- *pa*.

Tung. *mū+l* “sular” (Choi, 2019: 266), {**+nal*} “çokluk eki yığılması” > {*+l+(a)r*} > Kıpçakçanın çağdaş lehçelerinde ileri seviye ünsüz uyumuyla, Kırgızcada *labial akraction*la birlikte yuvarlak ünler de unutulmaması şartıyla *l, n, r, z* sonant ve *t* ötümsüzlük uyumuyla *allamorpheme* şekiller de oluşur. Tung. *nahal* < **nasal* (Choi, 2019: 266). O zaman **na+d* şekli düşünülemez. Kök vokalindeki *d/ > r/* ET dönemi ses olayıdır.

Ort. Moğ. (*k*)*imu+l* “tırnaklar” (Choi, 2019: 265), çokluk görevi kaynaşmış olarak- Kor. *mo+s* “tırnak”, Ort. Moğ. *gutū+l* “çizmeler”, Jap. *kutu* “ayakkabı” (Choi, 2019: 265) ~ Jap. *kuṯu* “ayakkabı”, Moğ. *guta+l* “ayakkabı”.

+*l* “küçültme eki”: Özb. *ichki*, GT *içki* > Kzk. *işki*, Tat. *éçke* < **iç* > Çuv. **ışal* > *şal* “iç” (Choi, 2019: 231).

Tung. **(x)abu+žan* “ağzın giriş kısmı” (Starostin at al., 2003: 271) kökeninden değil **ā-* “açılmak, büyümek, genişlemek” +*b* “iki dudak arası” > **āb+ul²* Kor. *øbol* < **ābu-l²an-* > **abu-r²an* ~ *T *āburt* “avurt” > *abu-žan* gelişimiyle oluşur. Çünkü *ž > l* olamaz ancak *l > r > ž > c* olabilir. Sonuçta *ž > č* ünsüz değişimiyle Moğ. **owçi* olur. Türk lehçelerinde ise şöyle olur: “OT *a[vurt]* (?*adurt*) (E Uyg. ve Orta Türkçenin geç metinlerinde TT II); Tur. *avurt*; Gag. *aurt*; Turkm. *howurt* (dial.); MTawurt (Sangl.) 3, (MKypch.) *oyurt, owurt* (Houts., Ettuhf.); Uzb. *urt* (dial.); Tat.-Başk.-Kzk-KKlp. *urt*, Kırg.-Oyr. *Ūrt* “Oyr. boğaz”, KBalk. *Uwurt*, Kum. *Uvur*, Nogh. *uwirt*, Khak. *ōrt-a-*, Şor. *ōrta*, Oyr. *Ūrta*, Tuv. *ārta*, Çuv. *urṯṯ*, (dial.) *vṯṯrlṯṯn*, -yalancı eş değer kelime- Yak. *omur*” (Starostin at al. 2003: 271) < **amura* < **abu-r²aⁿ* < **ābu-l²an-*.

Çuv. *-er* < *-eCez* “çoğul 2. kişi iyelik eki” (Doerfer, 1993: 223) de var. Ancak bu açıklama bizi yeniden ünlü rotasizm-zetasizm tartışmasına götürecek ve bu tanıma yazısının oylumunu daha da artıracaktır (Tekin, 2003: 190)” dense de morfemin geldiği yönündeki belirtilen görevi {+z} çokluk -çoğul değil- iken *z > r* ses gelişimi kurulamaz. Çünkü bura *c = z* denk gelse de bir örtüşme söz konusu değildir. Aşağıda kısa bir değerlendirme, kaynakçadan önce işaretleri gösteren semboller vardır.

Sonuç

İlk dönemlerde oluşan *ş < l¹ < *l > l² > r² > z* şeklindeki ses yarılmasıyla başlayan tarihî süreçte LIR = ŞAZ denkleğinin olması daha sonra yazılı dönemde gerçekleşen *ø < s < ş (< j) < ç < l¹ < *l > l² > r > z > s > ø* iki yönlü ünsüz değişmesi

şeklinde “L Döngüsü” biçimini oluşturmuştur. Bazen bu döngüdeki seslerden birden fazlası aynı Altay dili üyesinde görülebilmektedir. Konu sınırlı tutulduğu için $r > z$ ve $l > ç$ ünsüz değişmesi üzerinde durulmamıştır. Hun dilinden arkaik özellikler taşıyan katmanlı dil oluşumuna sahip Macarca ve eski kuzey doğu lehçesi olan günümüz Sibiryaya diyalektlerinden Sahaca ve alt gruptan Dolganca ve Doerfer’in tespit ettiği Eski Türkçeden önce ŞAZ Türkçesinden ayrılan Halaçça ve LIR Türkçesi Çuvaşça bu döngüde önemlidir.

Örneklemler bu seslik durumun hem kelimelerde hem de eklerde oluştuğunu gösterir.

Sonuç olarak Altaistik çalışmalarının karşıtlarının fonolojik başkalaşmaya dikkat etmeden sadece sözlükle yetinmeleri ve dilin iç tarihinden uzak durmaları itirazlarını boşa çıkarmaktadır. Altay teorisi bir kuram değil uzun bir tarihe sahip dil ailesinin gerçekliğidir. Son olarak mental özellikler önde olmak üzere sahip olduğu milat öncesi ortaya çıkan *üzengi* -hakkında birçok makale yazılmış olan bu sözcüğün kitapçıkta daha detaylı açıklanacağı- (< **yörüge* < **δölü+ge* > *dörü* “burun ipi, yular” > *dörü+n+ge* > Çuv. *yārana ūārana*, Nog. *zoingi зoнъги*, Trkm. *üzengi*, Kırg. *üzöngü*, Şor. *izeje ~ ezeje* Yak. *унəһə*, Moğ. *dörüge ~ döröö*, Jap. *déng 鐙* “üzengi” ~ *taikin* < **di:lige* > Kor. *deungja 등자* “üzengi” ~ *dong(deunghan)* “eşdeğer” ve $\delta > t = k$ denkliğiyle $-k = ç$ denkliğiyle ki diyalektlerde $ç < G > c$ değişmesi unutulmamak şartıyla (önce Türkçeden Farsçaya sonra tekrar Türkçeye dönen) *çengel* < Far. *çang + T (e)l* gibi- Mac. *kéng* “yuvarlak demir halka” + (e)l “dualite eki” > Mac. *kenyel* “üzengi”- Çin. *dēng* “gem, yuların ağza gelen metal kısmı” muhtemelen ET *teŋ* “1. eşit, eş, denk” sıfatı *üzengi* ile alakalı-) gibi belki ilk teknik kavramlarla insanlığın kültürel kodlarını taşıyarak dünyanın yaşayan en eski çağdaş dili Türkçenin yok olmak tehlikesiyle karşı karşıya kalarak uzak lehçeleri olan periferik diyalektleriyle beraber Mançu-Tunguzca koruma altına alınmalıdır.

Bitmek üzere olan konuyla ilgili daha oylumlu bir çalışma devam ediyor. Bu makalenin savı böylece daha çok sağlamlaşmış olacaktır.

Semboller

* = Arkaik ünsüzü gösterir.

= Söz başındaki ünsüzü gösterir.

() = İhtiyarî durumu gösterir.

> = İşaretin açık tarafı-kaynak dili gösterir.

~ = Alternans veya anlamını verir.

+ = İsmi gösterir.

- = Fiili gösterir.

Ø = Fonksiyonu olan ünsüzü gösterir.

G = K, g; k > ç, g > c.

ĝ = Söz başında ĝ > w > ø olan arkaik işaret.

l¹ = Velar (yumuşak damak) ünsüzünü gösterir.

l² = Palatal (art damak) ünsüzünü gösterir.

Kaynakça

Aalto, P. (1955). On the Altaic Initial '*p-'. *Central Asiatic Journal*, 1(1), 9-16.

Atmaca, E. & Adzhumerova, R. (2010). 'Kapı ve eşik' Kelimeleri Üzerine. *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, 2, 23-45.

Balažek, Václav (2019). *Altaic Languages. History of research, survey, classification, and a sketch of comparative grammar*. Brno: Masaryk University Press.

Barutçu-Özönder, S. (2002). Türk Dilinin Tarihî Dönemleri Üzerine Birkaç Söz. *Türkbilig*, 3, 203-210.

Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin (1352). *Tarih-i Beyhakî II. (Neşr. Said Nefîsî)*, Tahran.

Ceylan, E. (1997). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Choi, H. W. (2019). Türkçe, Korece, Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın Karşılaştırmalı Ses ve Biçim Bilgisi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Demir, N. & Yılmaz, E. (2014). *Türk Dili El Kitabı*, (7. baskı). Ankara: Grafiker Yayınları.

Doerfer, G. (1985). The Mongol Tungus-Connections. *Language Research*, 2 (2), 135-144.

Doerfer, G. (1993). *Versuch einer linguistischen Datierung alterer osttürkischer Texte*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Dumézil, G. (1955). Remarques complémentaires sur les six premiers noms de nombres du turc et du quechua. *Journal de la Société des Américanistes*, 44: 17-34.

Eker, S. (2004). Talat Tekin, Makaleler 1, Altayistik. Yay. Yılmaz, E. & Demir, N. Grafiker Yayıncılık: 11, Araştırma İnceleme Dizisi: 5, Ankara 2003, XVI + 384s. *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Bahar*, 29, 228-244.

Erdal, M. (2004). Türkçenin Hurriceyle Paylaştığı Tipolojik Ayrıntılar. In V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri I 20-26 Eylül 2004, Ankara (pp. 256-276). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Güzelsoy, Y. (2020). Taşı Kesen ‘Yarlıg’. (*bilimdili.com*, 12.10.2020)

Habijanova, G. & Omarbekov, T. (2008). *Kirispe, Kazak Ru-Taypalarının Tarihî XII*. Kanlı. Alma-Ata: Nauka.

Helimsky, E. (1992). Gerhard Doerfer, Grundwort und Sprachmischung. Eine Untersuchung an Hand von Körperteilbezeichnungen. *Münchener Ostasiatische Studien*, 43(2), 322-330.

Karaağaç, G. (2008). *Türkçe Verintiler Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kononov, A. N. (1958). *Rodoslovnaya Turkmen, Soçineniya Abu-l-Gazi-Hana Hivinskogo*. Moskva-Leningrad: Nauka.

Mikhaïlov, M. (1930). *Matériaux sur L'argot et les Locutions Populaires Turc-Ottomans*. Leipzig: Verlag von Eduard Pfeiffer.

Nalbant, B. Ö. (2010). Oğuz Sözcüğünün Kökeni Üzerine Düşünceler. *Türkbilig*, 20, 47-59.

Omarbekov, T. et al. (2017). Kazak Türklerinin Oluşumunda Oğuzların Rolü: Etnik ve Coğrafi Bütünleşme. *Millî Folklor*, 20(113), 79-92.

Ölmez, M. (1998). Potanin's Yellow Uigur Material and its Importance Today, Language and Culture of Turkic Peoples. In Stachowski, M. (Ed.), *Studia Turcologica Cracoviensia* 5 (pp. 149-182). Kraków.

Özalan, U. (2021). Tarihî Bakımdan Cürçence-Mançuca İlişkisi ve Cürçencedeki Bazı Türkçe Kökenli Kelimeler Üzerine. *Dil Araştırmaları*, 15(29), 67-77.

Róna-Tas, A. (1986). *Language and History Contributions to Comparative Altaistics*. Budapest: Szeged.

Saltoğlu, C. (2020). *Türkçe Sayı Adları Üzerine*. (*Acedemia*, 06.06.2021).

Sertkaya, O. F. (1992). The Turkic loan words in middle Mongolian. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 35, 265-280.

Starostin, S. A. et al. (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages I-III*, Leiden-Boston: Brill.

Street, J. C. (1985) Japanese reflexes of the Proto-Altaic lateral. *Journal of the American Oriental Society*, 105(4), 637-651.

Tekin, T. (2003). *Makaleler I: Altayistik*. Yay. Yılmaz, E. & Demir, N. Ankara: Grafiker Yayıncılık.

Therien, T. L. (1999). Chickens and eggs: the undying issue of the primacy of r/l or z/š in Altaic historical linguistics. *Calgary (Working) Papers in Linguistics*, 21, 96-117.

Tóth, A. (2007). *Etymological Dictionary of Hungarian (EDH)*. The Hague, Holland: Mikes International.

Tuna, O. N. (1990). *Sümer ve Türk Dillerinin Târihî İlgisi ile Türk Dili'nin Yaşı Meselesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ünal, O. (2022). On *p- and other proto-Turkic consonants. *Sino-Platonic Papers*, 325, 1-95.

Zimonyi, I. (2021). The spread of the Iron stirrup along the Silk Road. In Zimonyi, I. (Ed.), *Altaic and Chagatay Lectures: Studies in Honour of Éva Kincses-Nagy* (pp. 479-495). Szeged: University of Szeged.